

VIII

KILKA UWAG O PAŃSTWIE, PRAWIE I USTROJU POLITYCZNYM HETYTÓW *ALCUNE OSSERVAZIONI SULLO STATO, IL DIRITTO E L'ORDINAMENTO POLITICO DEGLI ITTITI*

Piotr Sadowski
(Uniwersytet Opolski)

Indice

- 1.- Wprowadzenie;
- 2.- Państwo Hetytów;
- 3.- Prawa Hetytów;
- 4.- Relacja między królem, a *pankus* u Hetytów;
- 5.- Zakończenie.

1.- Wprowadzenie

Na tle starożytnych ludów bliskowschodnich Hetyci wyróżniali się niektórymi wartościami, instytucjami czy normami. Nie byli monarchią despotyczną. Ich królowie w jakiejś mierze współpracowali z radą zwaną *pankus*. Ich zbiór praw na tle innych porządków prawnych odznaczał się łagodnością i odejściem od prawa talionu. Hetyci mogą być kojarzeni z monogamiczną koncepcją małżeństwa i produkcją jak i obróbką żelaza. Po bitwie pod Kadesz zawarli traktat pokojowy zaliczany do pierwszych zachowanych międzynarodowych traktatów pokojowych. Literatura naukowa poświęcona Hetytom jest bardzo bogata¹. O Hetytach wspomina wiele razy Biblia aczkolwiek nie powinno bezkrytycznie utożsamiać się biblijnych Hetytów z ludnością Hatti z okresu kultury brązu². Od Hetyty Abraham w Makpela kupił grób, by pogrzebać w nim Sarę (Rdz 23). Hetyccy Uriasz (2 Sm 11,3) i Achimelek (1 Sm 26,6) byli żołnierzami Dawida. Hetyckie kobiety znajdowały się w haremie Salomona (1 Krl 11,1). Niezwykle frapującą kwestią jest to, że naród który kilka wieków dość dobrze funkcjonował nie potrafił utrzymać swojej suwerenności, mimo podejmowania starań o zapewnienie sobie bezpieczeństwa. Przez wiele wieków tak mało o Hetytach było wiadomo, aż do czasu gdy na początku XX w. doszło do odczytania pism zapisanych w języku hetyckim.

Niniejszy artykuł składa się z trzech części. W pierwszej autor opisuje sumarycznie państwo hetyckie:

¹ É. Cuq, *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, avec une carte géographique de l'Asie antérieure*, Paris 1929; G. Bonfante, *La position du hittite parmi les langues indo-européennes*, in *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 18.2-3 (1939) 381ss.; H. Gonnnet Bagana, *Gonnnet née Bagana Hatice. La titulature royale hittite au IIe millénaire av. J.-C. [note critique]*, in *École pratique des hautes études, 5e section, Sciences religieuses*, in *Annales de l'École pratique des hautes études* 80-81 (1971) 110ss.; E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris 1971; R. Lebrun, *Considérations sur la femme dans la société hittite in Hethitica III*, Louvain 1979, 109ss.; F. Pecchioli Daddi, *Note di storia politica antico-ittita*, in *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 9 (1992) 11ss.; R. Lebrun, *Aspects particuliers du sacrifice dans le monde hittite*, w: J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and Sacrifice in the Near East* (OLA 55), Leuven 1993, 225ss.; F. Imparati, *Private Life Among the Hittites*, in J. M. Sasson, J. Baines, G. Beckman, K. S. Robinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East*, I, Nowy Jork 1995, 571ss.; A. Bernabé, J.A. Álvarez-Pedrosa, *Historia y leyes de los Hititas. Textos del Imperio Antiguo. El Código*, Madrid 2000; G. Del Monte, *Antologia della letteratura ittita*, Pisa 2003; C. Mora, *La „Parola del re”. Testi ittiti a carattere politico-giuridico e politico-amministrativo: editti e istruzioni*, in C. Mora, M. Liverani (curr.), *I diritti del mondo cuneiforme (Mesopotamia e regioni adiacenti, ca. 2500–500 a. C.)*, Pavia 2008, 293ss.; M. Giorgieri, C. Mora, *Kingship in Hatti during the 13th Century: Forms of Rule and Struggles for Power before the Fall of the Empire*, in Y. Cohen, A. Gilan, J.L. Miller (ed.), *Pax Hethica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honor of Itamar Singer*, Wiesbaden 2010, 136ss.; S. Möttus, *The Edict of Telepinu and Hittite Royal Succession*, Tartu 2018; T. Bilgin, *Officials and Administration in the Hittite World*, Berlin-Boston 2018.

² E. Lipiński, *Hittites et Hourrites dans la Bible*, in *The Biblical Annals. Roczniki Biblijne* 2 (2012) 10.

jego losy w okresie starohetyckim i nowohetyckim. Jest świadom, że absolutna chronologia wciąż pozostaje problematyczna. Pochyliła się nad językiem hetyckim, rolę żelaza w gospodarce narodowej i przyczynami upadku państwa. W drugiej poddaje analizie porządek prawny Hetytów, zwłaszcza w oparciu o zachowany zbiór praw hetyckich. W trzeciej bada cechy ustroju politycznego Hatti, albowiem i tak nazywane było w tekstach asyryjskich, babilońskich czy egipskich królestwo Hetytów³. Dywagacje na temat państwa i prawa stanowią nakreślenie podłoża, w którym ukształtował się ustrój polityczny Hetytów. Artykuł jest szukaniem odpowiedzi na pytanie o to na czym polegała relacja między królami a radą zwaną *pankus*.

2.- Państwo Hetytów

Tradycyjnie w rozwoju państwa Hetytów wyróżniamy okres starohetycki (1650-1380 p.n.e.) i nowohetycki (1380-1200 p.n.e.). Oczywiście te daty są przybliżone. Historia Hetytów znana jest także dzięki różnym tekstom samych Hetytów jak opisy sukcesów militarnych, fragmenty edyktów czy międzynarodowe traktaty. Stolicę w Hattusa (Boğazköy) założył król Hattusilis I, w miejscu odbudowanym mimo wcześniejszej klątwy Anittasa, kierując się zapewne jego dobrym położeniem strategicznym na skalnym wzniesieniu, przy całorocznym zaopatrzeniu w wodę. Natomiast Mursilis w 1531 r. p.n.e. zniszczył Aleppo i Babilon. Znajomość państwa starohetyckiego poza sukcesami militarnymi nie jest wielka. Telipinus (ok. 1525-1500 p.n.e.) przeprowadził szereg reform i wprowadził zasady dziedziczenia tronu. Nowohetycki król Suppiluliumas I (1344-1322 p.n.e.) zajął stolicę konkurencyjnego państwa Mitanni – Wassukkani. Uzurpator i bratobójca okazał się odnowicielem państwa i twórcą imperium. To on nadał władzy królewskiej autorytet, jakiego do tej pory jeszcze w państwie Hatti ona nie miała⁴. Mursilis II (1321-1295) odzyskał kontrolę nad zbuntowanymi wasalami i kontrolował większość zachodniej Azji Mniejszej. W pewnym sensie jego panowanie było szczytem rozwoju Hatti, aczkolwiek władca stosował terror i deportacje pokonanych do swojego kraju. Natomiast wojska Muwatallisa, który przeniósł stolicę Hetytów do Tarhuntassy⁵, walczyły z wojskami faraona Ramzesa II Wielkiego w 1304/1303 r. p.n.e. czy 1274 r. p.n.e. pod Kadeszem nad Orontesem. Chociaż bitwa była taktycznym remisem, strony konfliktu przedstawiały ją jako swój sukces. W 1259 r. p.n.e. czy 1258 r. p.n.e. doszło do zawarcia traktatu pokojowego między Hetytami (Hattusilis III), a Egipcjanami (Ramzesem II) kładąc kres wrogości, zawiązując sojusz obronny, a także godząc się na wymianę uchodźców politycznych, czy pomoc w gaszeniu buntów politycznych⁶. Chociaż państwo hetyckie upadło około 1200 r. p.n.e. to jednak hetyckie miasta-państwa przetrwały w północnej Syrii do 708 r. p.n.e., kiedy to zostały podbite przez asyryjskiego Sargona II⁷. O tym okresie po zasadniczym upadku państwa hetyckiego aż do VIII w. p.n.e. niektórzy mówią jako o okresie późnohetyckim.

Społeczeństwo hetyckie oprócz wolnych jak rolnicy, rzemieślnicy czy kupcy tworzone było także przez przypisanych do ziemi, i oczywiście niewolników. Niewolnik hetycki mógł ożenić się z wolną kobietą, która tym samym nie stawała się niewolnicą. Prawdopodobnie niektórzy niewolnicy mieli jakiś majątek. Na czele hetyckiej rodziny, tak jak potem u Rzymian stał *pater familias*. Rzymian i Hetytów łączyło podobne podejście do kwestii monogamii związku małżeńskiego, aczkolwiek niewolnica mogła stać się u Hetytów nałożnicą pana domu, a władca mógł mieć kilka nałożnic, a nawet harem⁸.

Hetyci posługiwali się przede wszystkim językiem hetyckim, który należał do grupy językowej indoeuropejskiej. W starożytnej Anatolii, zwłaszcza w jej części południowej funkcjonował także język

³ M. Van De Mieroop, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000-323 p.n.e.*, tł. Magdalena Komorowska, Kraków 2008, 158.

⁴ A. Ziolkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2009, 252.

⁵ *Ibid.*, 254. Cfr. L. d'Alfonso, *The Kingdom of Tarhuntassa: A Reassessment of its Timeline and Political Significance*, in P. Taracha, M. Kapelański (eds.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology (Warsaw, 5-9 September 2011)*, Warsaw 2014, 216ss.

⁶ Van De Mieroop, *op. cit.*, 162.

⁷ J. Misztal-Konecka, *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011, 39.

⁸ *Ibid.*

luwijski, który używali Luwijczycy zamieszkujący państwo Hetytów. Gdy hetycki był zapisywany pismem klinowym, to luwijski występował w dwóch wariantach: klinowym i hieroglificznym. Język hetycki był bardziej językiem elit państwowych, administracji czy prawa, zaś luwijski językiem lokalnej ludności. Ważnym wydarzeniem w poznaniu kultury hetyckiej było odszyfrowanie w 1915 r. języka hetyckiego przez syna ewangelickiego pastora, profesora Bedřicha Hrozný (1879-1952) czeskiego orientalistę i językoznawcę. Tym samym Hrozný podłożył podwaliny pod rozwój hetytologii⁹. Pierwszym zdaniem, jakie odczytał były słowa: „teraz chleb będziecie jeść, wodę potem będziecie pić”. Hetyci często kojarzeni są z produkcją żelaza. I chociaż Ünsal Yalçın uważa, że brakuje dowodów archeologicznych na to, że przez długi czas utrzymywali oni monopol na wytapianie żelaza, to jednak dodaje, że niekwestionowana pozostaje ich pionierska rola w technologii obróbki żelaza. Zachowały się przedmioty z żelaza pochodzące z Anatolii już z III tysiąclecia p.n.e. jak np. słynny żelazny sztylet z Alacahöyük, jednak w tym rejonie początek epoki żelaza jest zwykle datowany na ostatnią ćwierć II tysiąclecia p. n.e. Nawet jeśli nie wiadomo gdzie i kiedy po raz pierwszy w sposób celowy wydobyto żelazo z rud, to jednak niektórzy archeolodzy uważają właśnie Anatolię za kolebkę produkcji żelaza. Z XVIII w. p.n.e. pochodzi relacja z Tell Ačana) odnotowująca 400 sztuk grotów włóczni wykonanych z żelaza. Zatem już w tym czasie żelazo było wykorzystywane także jako broń. W tekstach źródłowych słowa króla przyrównywane były do niezniszczalności i trwałości żelaza. Tekst hetycki z XVI w. p.n.e. wspomina o tronie i berle wykonanych z żelaza. Informacje o nożach, ostrzach sztyletów, mieczach czy broni każą myśleć, że materiał luksusowy, wykorzystywany wcześniej do celów dekoracyjnych, nabrał ówczasie przede wszystkim charakteru użytecznościowego. Jeden z tekstów wspomina kowala¹⁰. Hetyci rozróżniali różne gatunki żelaza. Zachowała się korespondencja między Ramzesem II, a Hattusililem III, w której władca Egiptu przypomina o obiecanych darach między innymi żelazie, tymczasem władca hetycki odpowiada, że w Kizzuwatna nie ma chwilowo żelaza dobrej jakości, zatem nie jest w stanie teraz mu go przesłać¹¹. Z późniejszego czasu zachowało się wiele artefaktów z żelaza, co świadczy, że mieszkańcy Anatolii rozwijali sztukę wytopu i obróbki żelaza. Za sprawą Hetytów, Babilończyków i mieszkańców Indii technologia wytopu i obróbki żelaza stopniowo rozprzestrzeniła się na inne kraje¹². Upadek państwa Hetytów był zapewne wypadkową wielu czynników. Konflikty dynastyczne, niepewność władzy i spiski na dworze przyczyniały się do osłabienia królestwa. Wielka inskrypcja ze świątyni Ramzesa III w Medinet Habu wspomina o inwazji Ludów Morza, które miały spustoszyć Anatolię, Syrię, a nawet zagrażać Egiptowi, mówi o ludach niszczących szlaki handlowe i strategiczne miasta. Identyfikacja Ludów Morza pozostaje jednak sporna. Przyczyną upadku państwa Hetytów mogły być naciski ze strony Kasków zamieszkujących na północ od Hattusa¹³. Ze wschodniej strony na Hatti nacierała Assyria. Hetyci byli poddani presji sąsiadów. Na skutek upadku imperium mykeńskiego doszło do wzrostu korsarzy i aktywizacji wrogów Hetytów. Około 1200 r. p.n.e. Anatolia i Lewant miały doświadczyć długotrwałej suszy i głodów. Gdy zabrakło bezpieczeństwa dróg wodnych i lądowych zaopatrzenie w żywność nie było czymś łatwym.

⁹ Zdaniem Lipińskiego byłby to rok 1917 kiedy Hrozný opublikował *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch*, Leipzig 1917, Lipiński, 159. Bardzo ciekawe było przedłożenie autorstwa: Mojżesz Schorr, *Problem Chettytów: (z powodu najnowszego odkrycia lingwistyczno-historycznego)*. Odczyt wygłoszony na posiedzeniu Towarzystwa Historycznego we Lwowie dnia 18 marca 1916, Lwów 1916.

¹⁰ Ü. Yalçın, *Zum Eisen der Hethiter*, in Id., C. Pulak, R. Slotta (eds.), *Das Schiff von Uluburun – Welthandel vor 3000 Jahren*, Bochum 2005, 493ss.; E. Jean, *Le fer chez les Hittites: un bilan des données archeologiques*, in *Mediterranean Archaeology* 14 (2001) 163ss.

¹¹ Cfr. M. Napierała, *Wykorzystanie żelaza w starożytnym Egipcie do początku okresu późnego*, in *Folia Praehistorica Posnaniensia* 27 (2022) 143.

¹² A. Kotowiecki, *Zabytkowe artefakty wykonane z meteorytów i tektytów*, in *Acta Societatis Metheoriticae Polonorum. Rocznik Polskiego Towarzystwa Meteorytowego* 12 (2021) 74.

¹³ Van De Mieroop, *op. cit.*, 165.

3.- Prawa Hetytów

Prawa hetyckie pochodziły z około 1500 r. p.n.e i poddawane były modyfikacjom, nawet do około 1200 r. p.n.e. Składały się one z 200 paragrafów – na pierwszej tabliczce zaczynającej się słowami „Jeśli człowiek” i na drugiej „Jeśli winnica” znajdowało się po 100 paragrafów. Druga część wydaje się być kontynuacją pierwszej¹⁴. Zdaniem Alfonso Archi kompilacja powstała jako skutek reformy, na mocy której wiele kar zostało zmniejszonych o połowę. Chociaż w zbiorze brakuje właściwego prologu i wskazania inicjatora to wszystko wskazuje, że miał on charakter oficjalny¹⁵. Według Leny Fijałkowskiej zbiory prawa hetyckiego, jak i średnioasyryjskiego czy nowobabilońskiego były raczej zbiorami prywatnymi, a ich charakter nie do końca jest jasny i nie wiadomo czy służyły one do celów szkolnych, naukowych czy sędziowskich¹⁶. Tabliczki zostały odnalezione przez Hugo Wincklera (1863-1913) w Hattusa w latach 1906-1907. W 1922 r. ukazało się francuskie tłumaczenie treści tabliczek dokonane przez ojca hetytologii Bedřicha Hrozný, związanego z Lysá nad Labem¹⁷. Pojawiły się następnie liczne tłumaczenia tych tabliczek. Zawierały one prawa dotyczące osób, prawo małżeńskie, przepisy odnoszące się do uszkodzenia ciała, podpalenia domu, szopy, pola, prawo karne mające na celu ochronę ruchomości i nieruchomości, ochronę praw własnościowych w różnych okolicznościach¹⁸.

W kodeksie tym w § 166 widzimy brak jeszcze pojęcia własności, które jest zastąpione tam zasadą pierwszeństwa w używaniu danego gruntu¹⁹. Prawa hetyckie przewidywały karę śmierci np. pierwotnie przez ćwiartowanie dla tego, kto przywłaszczył sobie zaorane pole i zasiane przez kogoś innego (§ 166). Taki człowiek miał zostać przymocowany do pługa w ten sposób, że głowy wołów były skierowane w różne strony co powodowało rozerwanie ciała winnego. Co więcej także i woły miały ponieść śmierć. Należały one bowiem do przestępcy. Następnie kara została złagodzona i sprowadzała się do ofiary dwóch owiec, 3 bochenków chleba, 3 dzbanów dobrego piwa i odprawienia oczyszczenia (§ 167), a ten kto pierwotnie zasiał pole miał zebrać plony. Taka ofiara z owiec, chleba i piwa miałaby znaczenie sakralne czy magiczne. Winowajca poprzez taką ofiarę oczyszczał się ze swoich win²⁰. Natomiast gdyby woły wtargnęły na czyjeś pole to właściciel pola mógł je zaprząć do pracy na jeden dzień, jednak wieczorem powinien odprowadzić je do właściciela (§ 79). Prawa hetyckie odnosiły się między innymi do szkód majątkowych wyrządzonych przez zwierzęta, np. świnie czy psa. Bardzo osobliwy był paragraf 90, w świetle którego można było zabić psa i wydobyć z jego żołądka smalec, który został pożarty przez psa. I za takiego psa nie należało się odszkodowanie. Inaczej było w przypadku świni, która narobiwszy strat np. w stogu zboża została tak pobita przez właściciela stogu zboża, że skutkiem takiego pobicia zdechła to sprawca pobicia musiał zwrócić świnie właścicielowi tej, która została pobita i skutkiem tego uśmiercona (§ 86). Przedmiotem regulacji było także odnalezienie zabłąkanego bydła jak wołu, konia czy muła. Odnalezione w okolicy stolicy należało odprowadzić do bramy królewskiej gdzie urzędnicy państwowi decydowali co z takim bydłem zrobić. Natomiast gdzie indziej czyli na prowincji starszyzna pozwalała je zatrzymać, jednak gdyby zostało odnalezione przez właściciela należało mu je oddać, ale znalazcy nie można było oskarżyć o kradzież (§ 71).

Trzeba przyznać, że teksty praw hetyckich zawierają liczne braki (*lacunae*) i nie stanowią całościowego zbioru prawa Hetytów. Niektóre paragrafy zostały nam przekazane w różnych wersjach. Jak przyznaje

¹⁴ Cfr. M. Roth, *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995, 213ss.; H. A. Hoffner Jr., *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Leiden-Nowy Jork-Köln 1997; R. Haase, *The Hittite Kingdom*, w: R. Westbrook (ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, I, Leiden 2003, 621ss.; I. Klock-Fontanille, *La famille hittite: ce que les lois nous apprennent*, in L. Marti (ed.), *La famille dans le Proche-Orient Ancien: réalités, symbolismes et images, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, July 6-9, 2009)*, Winona Lake, Indiana 2014, 413ss.

¹⁵ A. Archi, *Le 'leggi ittite' e il diritto processuale*, in Liverani, Mora (curr.), *I diritti del mondo cuneiforme cit.*, 261ss.

¹⁶ L. Fijałkowska, *Akty normatywne władcy w prawie starożytnego Bliskiego Wschodu*, in *Acta Universitatis Lodzensis Folia Iuridica* 102 (2023) 53 nt. 6.

¹⁷ F. Hrozný (ed.), *Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J-C.)*, I. Transcription, traduction française, 26 planches, Paris 1922.

¹⁸ E. Lipiński, *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne*, Lublin 2009, 160.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*, 161.

Victor Korošec zbiór ten, podobnie jak ustawa XII Tablic reguluje kwestie szczegółowe, pomijając te ogólne i niekwestionowane²¹. Stąd też w zbiorze praw Hetytów brakuje regulacji zobowiązań czy dziedziczenia. Edward Lipiński uważał, że kontrakty które niewątpliwie były spisywane na tabliczkach zapewne drewnianych nie zachowały się. Co więcej zachowane teksty mówią o „pisarzu drewnianych tabliczek”²².

Społeczeństwo Hetytów zwykle było patriarchalne. Małżeństwo hetyckie, w odróżnieniu od ludów ościennych, było monogamiczne aczkolwiek niewolnica mogła stać się nałożnicą pana domu, a władca mógł posiadać nawet harem. Małżeństwo było rozerwalne z inicjatywy męża czy żony²³. Zbiór praw hetyckich przewidywał możliwość poślubienia siostry żony po śmierci małżonki (§ 192), jak i sytuację gdzie brat zmarłego mężczyzny powinien wziąć wdowę za żonę (§ 193). Wdowa mogła być wydana ewentualnie za ojca męża czy bratanka. Lewirat był instytucją prawa małżeńskiego znaną w wielu kulturach starożytnych, związaną z dziedziczeniem, przedłużaniem czy wypełnianiem zobowiązań małżeńskich²⁴.

Liczne paragrafy odnoszą się do uszkodzenia ciała. Paragraf 9 przewidywał karę za okaleczenie czyjejś głowy. Wcześniej było to 6 szekli srebra (3 dla poszkodowanego i 3 dla pałacu. Obecnie czyli w czasie tworzenia analizowanych praw hetyckich pałac królewski odstąpił od grzywny i należało tylko wypłacić poszkodowanemu 3 szekle srebra. Za wybite oka wolnemu obywatelowi kodeks przewidywał 20 szekli, choć zaznacza, że dawniej było to 40 szekli (§ 7)²⁵. Za zabójstwo kupca z krainy Hatti należało zapłacić 100 min srebra i odwieźć jego towary do jego domu. Jeśli zabójstwo nastąpiło w krainie Luwija czy Pala należało zapłacić 100 min srebra i dać odszkodowanie za jego towary. Zabójstwo w krainie Hatti wymagało też oddania ciała kupca (§ 5). Profesor Lipiński pisze, że nie wiadomo jak postępowano w przypadku winowajcy, którego nie stać było na zapłacenie kary. Podkreśla jednak, że Hetyci nie stosowali *lex talionis* i że Hetyci dokonali rozróżnienia na zabójstwo rozmyślne i przypadkowe²⁶. Paragrafy 197-198 regulowały kwestię gwałcenia kobiet. Zgwałcenie w górach skutkowało śmiercią mężczyzny, zaś w domu śmiercią kobiety. Pochwycenie przez męża winnych na gorącym uczynku i uśmiercenie ich nie skutkowało sankcją (§ 197). Jeśli mąż wybaczył takiej żonie i przyprowadził ją do bramy pałacowej król winnym mógł wybaczyć, jak i mógł skazać ich na śmierć (§ 198).

Wedle hetyckiego zbioru praw zamiast do prawa talionu uciekano się coraz częściej do kar pieniężnych²⁷. Trzeba wspomnieć, że spotykamy w tym zbiorze karę mitylacyjną. Paragraf 99 przewidywał ucięcie czy oszpecenie nosa i uszu dla niewolnika, który podpalił dom. Właściciel niewolnika musiał wypłacić odszkodowanie i zwrócić niewolnika. Gdyby właściciel nie wypłacił odszkodowania niewolnik był mu odbierany. W świetle praw hetyckich widać, że Hetyci bardzo dbali o czystość rytualną króla czy kapłanów. Np. za relację seksualną z koniem nie było kary, jednak taka osoba nie mogła zbliżyć się do króla, ani zostać kapłanem (§ 200)²⁸. Za niektóre przestępstwa seksualne (zgwałcenie zwierzęcia domowego) można było być ukaranym śmiercią, chociaż król mógł wybaczyć taki uczynek, ale winny nie mógł zbliżyć się do króla (§ 188).

Kary stosowane przez Hetytów typowe były dla społeczności agrarnej co widać w sankcjach za kradzież uli. Jeśli ktoś ukradłby 2 lub 3 ule dawnej był karany uzdleniem pszczoł, natomiast wedle uaktualnionych praw hetyckich powinien zapłacić 6 szekli srebra, a gdyby ule były bez pszczoł to tylko 3 szekle srebra (§ 92).

Analizując prawa hetyckie widać, że status prawny niewolnika był wyższy niż tego w starożytnej Grecji

²¹ V. Korošec, *Les lois hittites et leur évolution*, in *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 57.3 (1963) 122s.

²² Lipiński, *Prawo bliskowschodnie* cit., 160.

²³ Misztal-Konecka, *op. cit.*, p. 39.

²⁴ S. Jędrzejewski, s.v. *Lewirat*, EK, t. 10, red. A. Szostek i inni, Lublin 2004, kol. 904.

²⁵ Lipiński, *Prawo bliskowschodnie* cit., 165

²⁶ *Ibidem*, 166.

²⁷ E. i H. Klengel, *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego*. Przekład Bolesław i Tadeusz Baranowscy, Warszawa 1974, 79.

²⁸ F. Hrozný (ed.), *Code Hittite* cit., 151.

czy Rzymie. Niewolnik mógł mieć własny dom i ruchomość (§ 33)²⁹. Niewolnik mógł wносить wiano za kobietę i wstępować z nią w związek małżeński (§ 34). Paragraf 31 odnosi się do sytuacji małżeństwa wolnego mężczyzny z niewolnicą. Prawdopodobnie stawiała się ona osobą wolną poprzez małżeństwo. Tacy małżonkowie czyli wolny mężczyzna i kobieta niewolnica związani związkiem małżeńskim, zakładając rodzinę i mając dzieci w sytuacji rozvodu dzielili majątek na połowę, dzieci zostawały przy mężczyźnie, a kobieta zabierała tylko jedno dziecko (§ 31). W sytuacji ucieczki niewolnika i pochwycenia go przez kogoś w pobliżu, pan niewolnika takiemu znalazcy miał podarować buty, jeśli byłoby to przy rzece to znalazca miał dostać dwa albo trzy szekle srebra w zależności od tego czy pojmanie nastąpiło przed rzeką czy za rzeką (§ 22). Własności nie posiadali *hipparaś*, którzy byli pojmanymi na wojnie jeńcami. Byli oni używani do prac w miastach czy posiadłościach królewskich³⁰. Z kimś takim nie należało zawierać umów, ani kupować od kogoś takiego ani dziecka, ani gruntu, ani winorośli (§ 48).

Michaela Knollová w książce *Trestni právo starověkého Egypta a Chetitské říše. Komparativní studie*, Brno 2012 porównując prawa starożytnego Egiptu z prawem Hetytów doszła do wniosku, że prawa Hetytów stoją u źródeł nowożytnych instytucji prawnych. Wskazują na odchodzenie od *ius talionis* i zemsty na korzyść nowoczesnej zasady wynagrodzenia szkody. W przeciwieństwie do innych porządków prawnych Bliskiego Wschodu prawa Hetytów są przykładem unowocześniania i ulepszania prawa. W przeciwieństwie do Egipcjan, u których kara miała charakter bardziej przewencyjny i odstraszący Hetyci akcentowali poprawczy i reparatorny aspekt karania. Hetyci opowiadali się za bardziej starannym badaniem różnych okoliczności związanych z dokonaniem przestępstwem³¹.

Podsumowując cechy prawa Hetytów można powiedzieć, że na tle wcześniejszych praw starożytnych było to prawo łagodniejsze, rzadko sięgające po karę śmierci, a ceniące bardziej nakładanie grzywny lub odszkodowania. Studium zbioru praw hetyckich ewidentnie wskazuje na aktualizowanie prawa, innymi słowy na jego elastyczność. Prawo to odznaczało się także praktycznością, nacechowaną na rozwiązywanie konkretnych wyzwań życiowych związanych z ochroną praw własnościowych czy rozwiązywaniem sporów. W systemach prawnych starożytnych na Bliskim Wschodzie, w tym u Hetytów dużą rolę odgrywało także prawo zwyczajowe. Dowiadujemy się o tym między inn. z królewskich aktów normatywnych. Widać to choćby z treści instrukcji hetyckiego władcy Arnuwandasa I do dowódców twierdz pogranicznych „§ 37 Dalej, dowódca twierdzy, sędzia i starsi osądzą sprawy jak należy, i rozstrzygną je. A ponieważ prawo dotyczące przestępstw seksualnych było traktowane zgodnie z tradycją w prowincjach, w miejscowościach gdzie skazywano na śmierć niech skazują na śmierć, a w miejscowościach gdzie skazywano na wygnanie, niech skazują na wygnanie”³².

4.- Relacja między królem, a *pankus* u Hetytów

Państwo Hatti miało charakter monarchii, gdzie władza królewska była ograniczona takimi czynnikami jak: tradycja, religia i wpływy arystokracji. W przeciwieństwie do starożytnego Egiptu, kraju o despotycznym charakterze ustrój Hetytów był bardziej federacyjny i mniej scentralizowany. W monarchii Hetytów król wprawdzie stał na czele państwa, ale faktycznie liczył się z możliwymi i arystokratycznymi rodami. Rody, dostojnicy i lokalni władcy mieli w państwie silną władzę. Król nadawał władzę w prowincjach swoim krewnym czy wasalom, na których lojalność i ewentualną pomoc militarną z reguły mógł liczyć. W praktyce wielu wasalów buntowało się przyczyniając się tym samym do upadku państwa. W monarchii Hetytów prestiż króla był wzmacniany faktem równoczesnego pełnienia przez niego najwyższych funkcji kapłańskich. Król rządził, bezpośrednio w rdzennej części państwa, natomiast w

²⁹ Lipiński, *Prawo bliskowschodnie* cit., 170.

³⁰ *Ibid.*, 169s.

³¹ M. Kuryłowicz, Michaela Knollová *Studia Iuridica Lublinensia* 21, 2014 *Trestni právo starověkého Egypta a Chetitské říše. Komparativní studie* Vaclav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, Brno 2012, ss. 136 (recenzja), in *Studia Iuridica Lublinensia* 21 (2014) 281ss.

³² J.L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Atlanta 2013, 229, tłumaczenie podają za Fijałkowska, *op. cit.*, 52 nt. 3.

regionach podległych w zachodniej czy południowej Anatolii oraz Syrii miał wasali. Król jako zwierzchnik wszystkich mu podlegających nosił tytuły Wielkiego Króla i Słońca – wskazujące na jego najwyższą władzę. Używano względem niego także starych hetyckich tytułów jak: Labarnas czy Tabarnas. W praktyce w najważniejszych miastach władza znajdowała się w rękach hetyckich książąt, natomiast w mniej ważnych ośrodkach prowincji w dynastiach zależnych od Hetytów³³.

Funkcje, jakie sprawował król to funkcje polityczne, sądowe i religijne. Był on przywódcą państwa i armii, zawierał traktaty. Był najwyższym sędzią i najwyższym reprezentantem ludzi wobec bóstw. W politeistycznej religii Hetytów będącej mieszkanką wierzeń mezopotamskich, huryckich i hetyckich, kult bywał sprawowany w świątyniach czy w otwartych sanktuariach skalnych³⁴. Na czele panteonu stał bóg Tarhun (Taru) – przedstawiany jako byk czy mężczyzna z toporem czy maczugą w ręku, stojący na byku, Teszub - bóstwo burzy, władające grzmotami, błyskawicami czy wiatrami czasami u Hurytów nosiło nazwę Teszub³⁵.

Spośród szeregu władców hetyckich należy wymienić takich królów jak: Hattusilis I (1650-1620), Mursilis I (1620-1590), Hantilis I (1590-1560), Zidantas I (1559-), Ammunas, Huzzijas (-1526), Telepinus (1525-1500) – królestwo starohetyckie (daty powyższe są przybliżone), Tudhalijas III (1360-1344), Suppiluliumas I (1344-1322), Arnuwandas II (1322-1321), Mursilis II (1321-1295), Muwatilis II (1295-1272), Hattusilis III (1267-1237), Tudhalijas IV (1237-1209), Kuruntas (1228-1227?), Mursilis III (1272-1267), Arnuwandas III (1209-1207), Suppiluliumas II (1207-) – królestwo nowohetyckie³⁶.

Oczywiście spośród tych władców można przywołać w sposób szczególny kilka postaci, które w sposób wybitny zapisały się w historii Hetytów. Hattusilis I, nazywany także „mężem z Kussary” był pierwszym władcą hetyckim, o którym zachowały się pewniejsze źródła, niżli o ewentualnych jego poprzednikach. Z tekstu odnalezionego w 1957 r. w Hattusa dowiadujemy się o podbojach Hattusilisa. Zajmował tereny południowo-wschodniej Azji Mniejszej i północnej Syrii. Zgotował klęskę wojskom z Aleppo. Spustoszył Zarnę. Przekroczył nawet Eufrat. Władca był przekonany, że działa z woli bożej. Część łupów ofiarował do ośrodków kultu kraju Hatti³⁷. Hattusilis nie przekazał władzy naznaczonemu następcy tronu Labarnasowi, który miał słuchać tylko swojej matki, ani swoim synom, którzy wcześniej zbuntowali się przeciwko niemu, a synowi adoptowanemu Mursilisowi, późniejszemu zdobywcy i Aleppo i Babilonu. Mursilis (król w latach ok. 1620-1590) zdobywał łupy, a na zajęciu przez niego Babilonu skorzystali ówczesznie Kasyci. Jedna z hipotez głosi, że król zaatakował Babilonię z powodu braku zboża. Mursilis miał paść ofiarą spisku zięcia i szwagra³⁸. Kolejni władcy okresu starohetyckiego zsiadali na tronie wskutek intryg i nawet często mordowania poprzedników, a sytuacja wewnętrzna państwa nie prezentowała się ówczesznie pomyślnie.

Dlatego też nie może dziwić, że Telepinus (około 1525 r.) po wygnaniu swojego poprzednika ogłosił dekret mający wzmocnić sytuację wewnętrzną kraju i określił zasady dziedziczenia tronu. Odtąd władza miała być przekazywana najstarszemu synowi, w dalszej kolejności młodszemu, a następnie mężom córek. Zmiany przeprowadzone przez Telipinusa były efektem konfliktów wewnętrznych i morderstw wewnątrz rodziny królewskiej, które osłabiały państwo. Władca szukał stabilizacji kraju. Stanowił, że ten kto rozleje krew członka rodziny królewskiej będzie podlegał wyrokowi *pankus*³⁹. Przepis ten miał odnosić się także do samego króla. Dokument został poprzedzony obszernym wstępem historycznym, opisującym chaos, w jaki pogrążyło się państwo z powodu braku jasnych reguł sukcesji. Oprócz kwestii dynastycznych w dekreście spotykamy także przepisy administracyjne oraz normy prawa karnego⁴⁰. Król Telepinus zawarł układ z królem Cylicji Ispatalsu. Władzę po Telepinusie przejął mąż jego córki

³³ Van De Mieroop, *op. cit.*, 166.

³⁴ K. Gębura, s.v. *Hetyci*, t. 6, red. Stanisław Fita i inni, Lublin 1993, kol. 823s.

³⁵ Klengel, *op. cit.*, 95. Zob. także M. Popko, *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa 1982, 12s.

³⁶ Van De Mieroop, *op. cit.*, 314s.

³⁷ Klengel, *op. cit.*, 43-n.

³⁸ *Ibid.*, 48.

³⁹ *Ibid.*, 49s.

⁴⁰ Fijałkowska, *op. cit.*, p. 56.

Alluwamna⁴¹.

Królowie podlegali rytuałowi czystości kultowej. Kontakt ze zwykłymi śmiertelnikami, zwłaszcza z tymi, którzy dopuścili się niektórych przestępstw czynił ich nieczystymi. Personel kuchenny co miesiąc składał przysięgę, że nie poda królowi stęchłej wody. Nieczystość królewskiego personelu kuchennego karano nawet śmiercią. Skóra używana przez króla mogła pochodzić tylko z hodowli dworskiej. Panowało przekonanie wśród poddanych, że lekceważenie obowiązków religijnych przez króla może spowodować zemstę bóstw. Król decydował w sporach między książętami lennymi⁴².

Wyjątkową rolę u Hetytów odgrywały królowe noszące tytuł *tawananna*. Ich pozycja pozostawała wysoką nawet po śmierci króla. Dopiero po jej śmierci taki tytuł mogła nosić małżonka następcy, czyli najczęściej synowa. *Tawannana* pełniła między innymi funkcje symboliczne i religijne. Jej obowiązki miały charakter ceremonialny i świątynny związany z rytuałami czy kultem bóstw. Zdarzało się, że uczestniczyła w wydarzeniach politycznych, w administrowaniu dobrami królewskimi czy rządami w pałacu. Małżonka Hattusilisa III Putuhepa przejawiała aktywność w polityce zagranicznej. Pisała do małżonki faraona Ramzesa II. Korespondowała z obcymi książętami. Jej pieczęć miała nadawać autorytet poświadczanym dokumentom⁴³.

Król w wielu sprawach jak wykroczenia czy bluźnierstwa miał radzić się rady starszych (*pankus*)⁴⁴. Wśród uczonych panuje spór na temat *pankus*, jego początków, charakteru, funkcji czy relacji z innymi organami władzy zwłaszcza z hetyckim *tulijas*. Ważnymi źródłami do zgłębiania tego zagadnienia są takie źródła jak: *Testamento politico di Hattusili I* (Hatt.) a także *Editto di Telipinu* (Tel.). Według niemiecko-amerykańskiego hetytologa Albrechta Goetze pierwotną funkcją tej rady było wybieranie króla, pojmowanego jako *primus inter pares* – co byłoby unikatowe w skali Bliskiego Wschodu, ewentualnie aprobowanie przyszłego kandydata wskazanego przez urzędującego władcę⁴⁵.

W źródłach spotykamy się także z terminem *tulijas*. Zdaniem Roberta S. Hardego byłaby to instytucja wyższego rzędu niżli *pankus*, albowiem to *tulijas* miałyby władzę sadowniczą nad królem, a *pankus* nad pozostałymi⁴⁶. Podobnie dla włoskiego historyka i badacza starożytności Giovanniego Pugliese Carratelli, dla którego *pankus* spełniałby rolę przy wyborze władcy byłby kompetentny sędzić dygnitarzy i innych, tymczasem *tulijas* króla⁴⁷.

Pankus, które skazało na śmierć morderców czy nożowników (*sicari*) (Tel. II 28), miało władzę zwoływania *tulijas* (Tel. II 51). Według Ivanova *pankus* to zgromadzenie wolnych ludzi zdolnych nosić broń, niekoniecznie należących do wyższych warstw społecznych⁴⁸. Clelia Mora analizując źródła doszła do wniosku, że terminowi *pankus* można nadać „a) soltanto il significato di „comunità, intera popolazione”. – b. Questa comunità dei cittadini era convocata dal sovrano per ascoltare (e subire) comunicazioni importanti riguardanti la vita pubblica e l'organizzazione dello stato. – c. Per quanto riguarda le competenze di questa presunta istituzione, non ci pare che sen e trovino indicazioni chiare e sufficienti nei testi. L'unica funzione di cui si trova traccia (e che comunque poteva essere esercitata in pochissimi casi e solo a discrezione degli organi di potere effettivi) è di tipo puramente consultivo (probabilmente come sostegno per una delle parti in caso di conflitto di potere nella classe dominante). – d. Non ci sono informazioni sufficienti per ritenere che esistesse un'Alta Corte chiamata *tulijas*, ma il termine sembra indicare soltanto una generica „assemblea/riunione”. *Pankus* e *tulijas* verrebbero così ridimensionati a termini generici di cui solo il primo corrisponderebbe ad un'effettiva entità di grande forza numerica ma di scarso valore politico che, almeno secondo i dati finora a nostra disposizione, viene

⁴¹ Cfr. T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford 1999, 118ss.

⁴² Klengel, *op. cit.*, 73ss.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ Poznaniu hetyckiego *pankus* służą przede wszystkim Testament polityczny Hattusilisa I, króla w okresie 1650-1620 p.n.e. (CTH 6) i Edykt Telipinusa (CTH 19).

⁴⁵ A. Goetze, *Kleinasion*, München 1957, 87s.

⁴⁶ R.S. Hardy, *The Old Hittite Kingdom. A Political History*, in *AJSL* 58 (1941) 214s.

⁴⁷ C. Mora, *Il ruolo politico-sociale di pankus e tulijas: Revisione di un problema*, w: O. Carruba, M. Liverani, C. Zaccagnini (curr.), *Studi orientalistici in ricordo di Franco Pintore*, Pavia 1983, 162s.

⁴⁸ Cyt. za *Ibid.*, 163.

chiamata in causa in momenti molto particolari di crisi delle istituzioni (o comunque del rapporto monarchia/nobilità) con la modestissima funzione di avallare decisioni già prese⁴⁹.

Gary Beckman hetytolog z Yale University jest świadom, że dominuje opinia, że początkowo król był wybierany przez nobilew zbierających się na zgromadzeniu. W takim przypadku dla niektórych ustrój polityczny państwa hetyckiego w pierwszym okresie byłby monarchią elekcyjną (niem. Wahlkönigtum)⁵⁰, co zdaniem amerykańskiego uczonego zostało mocno skrytykowane. Poddał on analizie językoznawczej termin *pankus*, który pochodził od słów: każdy, ogólny, wszyscy. Jego zdaniem słowo to można umiejscowić w kontekście wojskowym czy politycznym. Można je rozumieć jako ogół, zbiorowość, wszystkie plemiona, ogół osób otrzymujących racje żywnościowe, mężczyzn z Hattusy. Słowu *pankus* nadawał znaczenie bardziej inkluzywne niżli wyłączające. To nie tyle klasa społeczna ile ogół osób obecnych z racji pewnego wydarzenia czy zadania. Twierdzi ten uczone, że *pankus* i *tulijas* to wyrażenia synonimiczne⁵¹. Beckman doszedł do przekonania, że *pankus* to nie tyle zgromadzenie elit, ale organ sądowiczy zwoływany nieregularnie z woli króla celem poświadczania porozumień czy wydawania osądów nad tymi, którzy je łamali⁵². Głosi, że pierwszą rolą zgromadzenia jest sączenie w niektórych przypadkach, co może nawet skutkować skazaniem na śmierć, ale uprawnienia władcy miały za nieograniczone uprawnieniami zgromadzenia i tenże potrafił zamienić przykładowo wyrok śmierci na wygnanie na wieś. Beckman nie dostrzegał, aby w świetle edyktu o sukcesji zgromadzenie miało zatwierdzać wybór króla tylko najzwyczajniej zostało ono powiadomione o decyzji króla i zastąpieniu Labarny Mursilisem. Chodziło zatem o wyjaśnienie, a nie o zatwierdzenie wyboru. Paragraf 55 zbioru praw hetyckich informuje nas o załatwianiu sprawy na zgromadzeniu przez osoby zobowiązane do świadczenia usług, którym nikt nie płacił. Ojciec króla orzekł, że dalej są one zobowiązane do wykonywania swoich obowiązków. Uczone z Yale University doszedł do przekonania, że nie ma dowodu na to, aby zgromadzenie miało prawo lub obowiązek wybierania króla. Było ono raczej świadkiem porozumień i królewskich proklamacji, jak i sędzią wobec urzędników o wysokim statusie. Samo zgromadzenie składałoby się z członków wyższej biurokracji państwowej, niżli członków społecznej elity państwowej, choć nie do końca wyjaśnione są relacje między tymi dwiema grupami. Widać jednak, że istniejące źródła pozwalają na różne interpretacje zwłaszcza co do *pankus* i *tulijas* i ich charakteru i zadań. Natomiast nie ulega wątpliwości, że relacje między królami a zgromadzeniami przebiegały dość harmonijnie. Zdaniem Clelia Mora na skutek wpływów innych orientalnych monarchii doszło u Hetytów do absolutyzowania władzy monarszej i zaniku roli *pankus*⁵³. Jednak Gary Beckman uważa, że do sporadycznego zwoływania zgromadzeń dochodziło w całym okresie państwa Hatti i że oprócz osądzania w wyjątkowych sytuacjach były one zapewne głosem doradczym władcy, jak i to że dostęp do nich był w jakiś sposób ograniczony do wyższych szczebli biurokracji państwowej, a w praktyce do urzędników cywilnych i wojskowych⁵⁴.

5.- Zakończenie

Chociaż nie wiele wiemy na temat tego skąd i dokładnie kiedy przybyli Hetyci na tereny Anatolii to jednak naród ten odegrał ważną dziejową rolę w historii Bliskiego Wschodu. Był dość dobrze zorganizowany, a zarazem i ekspansywny. Posługiwał się językiem hetyckim, który należał do rodziny języków indoeuropejskich. I nawet jeśli przez lata tak mało wiedzieliśmy o Hetytach to odszyfrowanie ich języka pozwoliło przemówić licznym źródłom ich autorstwa. Z obszarów Anatolii zachowały się artefakty wskazujące na technikę produkcji żelaza. Musiało to rzutować na znaczenie gospodarcze narodu skoro sam faraon egipski prosił króla Hetytów o żelazo. Sam upadek narodu pozostaje kwestią nie do końca jasną, albowiem uczeni różnie opisują tzw. Ludy Morza. Historia pokazuje, że państwka, które

⁴⁹ Mora, *op. cit.*, 180.

⁵⁰ G. Beckman, *The Hittite Assembly*, in *Journal of the American Oriental Society* 102.3 (1982) 435.

⁵¹ *Ibid.*, 438.

⁵² *Ibid.*, 439.

⁵³ Mora, *op. cit.*, 161.

⁵⁴ Beckman, *op. cit.*, 441s.

stawały się wasalami Hetytów często chciały się wyłamać z hetyckiej supremacji. Można tutaj przywołać zasadę Rzymian, że niezgoda rujnuje. Tych przyczyn tragicznego upadku narodu, jak wskazałem wcześniej było dużo więcej. Jedną z ważnych funkcji państwa, nawet bardzo podstawową, jest zagwarantowanie bezpieczeństwa swoim mieszkańcom. Tego Hetytom się nie udało, chociaż potrafili walczyć, jak i zawierać traktaty międzynarodowe. Ich kultura przejawiała pewne modyfikacje względem ludów ościennych. Chociaż religia Hetytów pozostawała politeistyczna, to w koncepcji małżeństwa byli bardziej monogamiczni, choć nie w pełni, w porównaniu do sąsiednich ludów. Ich prawa były zdecydowanie bardziej humanitarne, mniej rygorystyczne niżli te Babilończyków czy Asyryjczyków.

Badając ustrój polityczny Hetytów czyli pewnego rodzaju strukturę organizacyjną, zależności organów państwowych, zwłaszcza formę sprawowania władzy publicznej, mam świadomość, że dla niektórych mówienie o państwowości w tych wiekach jest pewnych anachronizmem. Mimo wszystko już starożytni snuli rozważania o państwie. Wiadomo, że ideologia, historia, gospodarka, system prawny rzutują na dany ustrój polityczny. Idąc za klasyfikacją Arystotelesa, który w dziele *Polityka*⁵⁵ (księga III, rozdział V) prawidłowe systemy rządzenia dzielił na monarchię, arystokrację i politeę, w przeciwieństwie do wadliwych czyli tyranii, oligarchii i demokracji, badając relację między królem Hetytów, a *pankus* czy *tulijas* widzimy jak do nielicznych wniosków, które byłyby pewnymi umiemy dojść w zakresie tego czym te rzeczywistości były. I chociaż król hetycki jawi się prawdziwym jedynowładcą raczej pozostawał on w harmonii ze zwoływaną radą, niezależnie od tego jakie miała ona kompetencje czy skład. Innymi słowy władca Hatti w świetle zachowanych źródeł nie jest despotą, nieliczącym się z nikim, ale królem, któremu zależę na swoich poddanych, a jego państwo ma ustrój monarchiczny.

BIBLIOGRAFIA

- Archi A., *Le 'leggi ittite' e il diritto processuale*, in M. Liverani, C. Mora (a cura di), *I diritti del mondo cuneiforme (Mesopotamia e regioni adiacenti, ca. 2500–500 a. C.)*, Pavia 2008, 261ss.
- Arystoteles, *Polityka*, przekład i opracowanie L. Piotrowicz, Wrocław 2005.
- Beckman G., *The Hittite Assembly*, in *Journal of the American Oriental Society* 102.3 (1982) 435ss.
- Bernabé A., Álvarez-Pedrosa J.A., *Historia y leyes de los Hititas. Textos del Imperio Antiguo. El Código*, Madrid 2000.
- Bielawska A., *Państwo i jego ustroje w starożytnej literaturze oraz filozofii greckiej*, in *Przegląd Politologiczny* 1 (2013) 49ss.
- Bilgin T., *Officials and Administration in the Hittite World*, Berlin-Boston 2018.
- Bonfante G., *La position du hittite parmi les langues indo-européennes*, in *Revue Belge de philologie et d'histoire* 18.2-3 (1939) 381ss.
- Bryce T., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford 1999.
- Cuq É., *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites, avec une carte géographique de l'Asie antérieure*, Paris 1929.
- D'Alfonso L., *The Kingdom of Tarhuntassa: A Reassessment of its Timeline and Political Significance*, in P. Taracha, M. Kapełuś (eds.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, (Warsaw, 5-9 September 2011)*, Warsaw 2014, 216ss.
- Del Monte G., *Antologia della letteratura ittita*, Pisa 2003.
- Fijałkowska L., *Akty normatywne władcy w prawie starożytnego Bliskiego Wschodu*, in *Acta Universitatis Lodzensis Folia Iuridica* 102 (2023) 51ss.
- Gębura K., s.v. *Hetyci*, t. 6, red. Stanisław Fita i inni, Lublin 1993, kol. 823s.
- Giorgieri M., Mora, C., *Kingship in Hatti during the 13th Century: Forms of Rule and Struggles for Power before the Fall of the Empire*, in Y. Cohen, A. Gilan, J. L. Miller (ed.), *Pax Hethica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honor of Itamar Singer*, Wiesbaden 2010, 136ss.

⁵⁵ Arystoteles, *Polityka*, przekład i opracowanie L. Piotrowicz, Wrocław 2005; W swoich rozważaniach Arystoteles pojmował demokrację jako formę bliską demagogii, gdzie rządy biednych mają na celu korzyści tej warstwy społecznej. Cfr. A. Bielawska, *Państwo i jego ustroje w starożytnej literaturze oraz filozofii greckiej*, in *Przegląd Politologiczny* 1 (2013) 60ss.

- Goetze A., *Kleinasien*, München 1957.
- Gonnet Bagana H., *Gonnet née Bagana Hatice. La titulature royale hittite au IIe millénaire av. J.-C.*, [note critique], in *École pratique des hautes études, 5e section, Sciences religieuses*, in *Annales de l'École pratique des hautes études* 80-81 (1971) 110ss.
- Haase R., *The Hattite Kingdom*, in R. Westbrook (ed.), *A History of Ancient Near Eastern Law*, I, Leiden 2003, 619ss.
- Hardy R.S., *The Old Hittite Kingdom. A Political History*, in *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941) 177ss.
- Hoffner H.A. Jr., *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Leiden-New York-Köln 1997.
- Hrozný F., *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm. Ein Entzifferungsversuch*, Leipzig 1917.
- Hrozný F. (ed.), *Code hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J.-C.)*, I. Transcription, traduction française, 26 planches, Paris 1922.
- Imparati F., *Private Life Among the Hittites*, in J. M. Sasson, J. Baines, G. Beckman, K. S. Robinson (eds.), *Civilizations of the Ancient Near East*, I, New York 1995, 571ss.
- Jean E., *Le fer chez les Hittites: un bilan des données archéologiques*, in *Mediterranean Archaeology* 14 (2001) 163ss.
- Jędrzejewski S., s.v. *Lewirat*, EK, t. 10, red. A. Szostek i inni, Lublin 2004, kol. 904s.
- Klengel E. i H., *Hetyci i ich sąsiedzi. Dzieje kultury Azji Mniejszej od Çatalhöyük do Aleksandra Wielkiego. Przekład Bolesław i Tadeusz Baranowscy*, Warszawa 1974.
- Klock-Fontanille I., *La famille hittite: ce que les lois nous apprennent*, in L. Marti (ed.), *La famille dans le Proche-Orient Ancien: réalités, symbolismes et images, Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, July 6-9, 2009)*, Winona Lake, Indiana 2014, 413ss.
- Korošec V., *Les lois hittites et leur évolution*, in *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale* 57.3 (1963) 121ss.
- Kotowiecki A., *Zabytkowe artefakty wykonane z meteorytów i tektytów*, in *Acta Societatis Metheoriticae Polonorum. Rocznik Polskiego Towarzystwa Meteorytowego* 12 (2021) 73ss.
- Kuryłowicz M., *Michaela Knollová Studia Iuridica Lublinensia 21, 2014 Trestni právo starověkého Egypta a Chetitské říše. Komparativní studie Václav Klemm – Vydavatelství a nakladatelství, Brno 2012, ss. 136 (recenzja)*, in *Studia Iuridica Lublinensia* 21 (2014) 281ss.
- Laroche E., *Catalogue des textes hittites*, Paris 1971.
- Lebrun R., *Aspects particuliers du sacrifice dans le monde hittite*, in J. Quaegebeur (ed.), *Ritual and Sacrifice in the Near East (OLA 55)*, Leuven 1993, 225ss.
- Lebrun R., *Considérations sur la femme dans la société Hittite*, in *Hethitica III*, Louvain 1979, 109ss.
- Lipiński E., *Hittites et Hourrites dans la Bible*, in *The Biblical Annals. Roczniki Biblijne* 2 (2012) 9ss.
- Lipiński E., *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne*, Lublin 2009.
- Miller J.L., *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Atlanta 2013.
- Misztal-Konecka J., *Bigamia w prawie rzymskim*, Lublin 2011.
- Mora C., *Il ruolo politico-sociale di pankus e tulijas: Revisione di un problema*, in O. Carruba, M. Liverani, C. Zaccagnini (curr.), *Studi orientalistici in ricordo di Franco Pintore*, Pavia 1983, 159ss.
- Mora C., *La „Parola del re”. Testi ittiti a carattere politico-giuridico e politico-amministrativo: editti e istruzioni*, in C. Mora, M. Liverani (curr.), *I diritti del mondo cuneiforme (Mesopotamia e regioni adiacenti, ca. 2500–500 a. C.)*, Pavia 2008, 293ss.
- Möttus S., *The Edict of Telepinu and Hittite Royal Succession*, Tartu 2018.
- Napierała M., *Wykorzystanie żelaza w starożytnym Egipcie do początku okresu późnego*, in *Folia Praehistorica Posnaniensia* 27 (2022) 131ss.
- Pecchioli Daddi F., *Note di storia politica antico-ittita*, in *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 9 (1992) 11ss.
- Popko M., *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa 1982.
- Roth M., *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta 1995.

Schorr M., *Problem Chettytów: (z powodu najnowszego odkrycia lingwistyczno-historycznego). Odczyt wygłoszony na posiedzeniu Towarzystwa Historycznego we Lwowie dnia 18 marca 1916*, Lwów 1916.

Van De Mierop M., *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000-323 p.n.e.*, tł. Magdalena Komorowska, Kraków 2008.

Yalçın, Ü., *Zum Eisen der Hethiter*, in Id., C. Pulak, R. Slotta (eds.), *Das Schiff von Uluburun – Welthandel vor 3000 Jahren*, Bochum 2005, 493ss.

Ziółkowski A., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2009.

SOMMARIO

Il sistema istituzionale degli Ittiti risulta avere avuto un efficiente funzionamento per diversi secoli, finché, nonostante gli sforzi compiuti sul piano della sicurezza, il popolo non perse la propria sovranità. Per molti secoli si è saputo molto poco della loro storia, fino a quando, all'inizio del XX secolo, si riuscì a decifrare la loro lingua. Il presente articolo è suddiviso in tre parti. Nella prima l'Autore descrive in sintesi la struttura dello Stato ittita e la sua evoluzione nel periodo paleoittita e neoittita. Si spiega come la cronologia resti tuttora problematica. Ci si sofferma poi sulla lingua ittita, sulla produzione del ferro e sulle cause della caduta dello Stato. Nella seconda parte si analizza l'ordinamento giuridico degli Ittiti, soprattutto sulla base della raccolta di leggi conservata. Nella terza si esaminano le caratteristiche dell'ordinamento politico di Hatti (poiché così veniva chiamato nei testi assiri, babilonesi ed egiziani il regno degli Ittiti). L'Autore adotta il metodo storico-giuridico, dogmatico-giuridico e comparatistico. L'articolo cerca di rispondere alla domanda su quale fosse la relazione tra i re ittiti e il consiglio chiamato *pankus* e illustra come le opinioni degli studiosi sul ruolo, sul significato e sulla composizione del consiglio siano molto divergenti. Nonostante ciò, si può dire che Hatti appare come una monarchia, ma non dispotica, poiché il sovrano si avvaleva del funzionamento del consiglio, che convocava sporadicamente e del cui parere consultivo o giudiziario teneva conto in alcune questioni.

ABSTRACT

The institutional system of the Hittites appears to have functioned efficiently for several centuries, until, despite efforts made in the realm of security, the people ultimately lost their sovereignty. For many centuries, little was known about their history, until the early 20th century, when their language was successfully deciphered. This article is divided into three parts. In the first, the Author briefly outlines the structure of the Hittite state and its evolution during the Old and New Hittite periods. It is explained how the chronology of events remains problematic. Attention is then given to the Hittite language, iron production, and the causes of the collapse of the state. The second part analyzes the Hittite legal system, primarily on the basis of the preserved collection of laws. The third section examines the characteristics of the political organization of Hatti (the name by which the Hittite kingdom was referred to in Assyrian, Babylonian, and Egyptian sources). The Author adopts a historical-legal, dogmatic-legal, and comparative approach. The article seeks to address the question of the relationship between the Hittite kings and the council known as the *pankus*, illustrating how scholarly opinions diverge significantly concerning the council's role, meaning, and composition. Nevertheless, it may be said that Hatti appears as a monarchy, though not a despotic one, as the king made use of the council's functioning, convening it sporadically and taking its advisory or judicial opinions into account in certain matters.

PAROLE CHIAVE

Ittiti

Hatti

Re ittiti

Pankus

Tulijas

KEYWORDS

Hittites

Hatti

Hittite kings

Pankus

Tulijas

Contributo sottoposto a procedura di valutazione “double blind”.